

■■■ KÖZÉP-EURÓPAI KULTURÁLIS MOZAIK ■

Utószó helyett

Az európai élet szerveződésében valamikor nem az államoknak, hanem a régióknak volt vezető szerepük. Korábban különben hosszú évszázadokon keresztül olyan egységesülő nemzeti kultúrák nem is léteztek, mint amilyenek a polgári fejlődés keretében kialakultak a XVIII. és XIX. században. Franciaország például maga is több régiónak, és ennek megfelelően több nyelvnek a területe volt. Igaz, ezek a nyelvek (a középkori francia, az occitán, a katalán) a neolatin nyelvcsaládhoz tartoztak, és csak a Bretagne-ban beszélt breton, a spanyol határ mentén beszélt baszk nyelv és az Elzászban használt német nyelvjárás tartozott más nyelvcsaládhoz. Mindezeket a nyelvi régiókat a Francia Királyság államrendszere fogta össze. A középkorban Németország is több államra és több kulturális régióra volt bontható, minthogy egészen más volt például az északi protestáns Poroszország és más a déli katolikus Bajorország kultúrája. Olaszország pedig egészen az olasz egyesítésig ugyancsak több különálló régiót ismert Lombardia, Toscana, a Pápai Állam, a Nápolyi Királyság rendszere és kultúrája, sőt a nyelve is erősen eltért egymástól, olyannyira, hogy egy észak-olasz nem értett meg egy dél-olaszt.

A kultúrának az az egységesítő és egységesített modellje, amelyet mi ismerünk, amelynek keretében a közép-európai népek – például a románok is – gondolkoznak, csak a XIX. században jött létre. Addig senki sem ütközött meg azon, hogy a különböző tájegységek kulturális arculata eltér egymástól. A XIX. században egy nagyon határozottan és időnként erőszakos eszközökkel végbement kulturális egységesítő törekvés jellemezte Közép-Európa életét. Ekkor jöttek létre azok a nemzeti kultúrák, amelyek egy meghatározott nemzeti nyelven, meghatározott politikai keretben, meghatározott értékrendben, sőt meghatározott mentalitásban éltek egymás mellett, vagy esetenként éppen küzdöttek meg egymással. Tehát a kulturális centralizációnak a folyamata az emberiség története során nagyon sokáig – évszázadokig vagy évezredekig – ismeretlen volt, és csak a XVIII. század közepén-végén történt meg a váltás, amikor is a kulturális centralizáció nagy léptekkel haladt előre, és az a fajta közös kultúra, amit mi nemzeti kultúráként veszünk tudomásul – a magyar irodalom vagy a magyar kultúra történetében is –, kialakult.

Vajon ezek a keretek mennyire tekinthetők örök érvényűeknek? Nem állunk-e épp egy olyan fejlődés, olyan helyzet előtt, amikor ez a kulturális centralizáció beépülőben van, és a központi kulturális intézményrendszer s az átfogó keret helyett megint egy regionális intézményrendszer és sok-sok regionális keret jön létre? Ha ez bekövetkezik – márpedig épp az európai integrációnak ilyen következménye van –, akkor valójában

el kell gondolkodnunk azon, hogy a kulturált centralizáció, a nemzeti kultúrának az a fogalma, amihez hozzászoktunk, az emberiség életében csak néhány évszázadot jelent: a XVIII. századtól a XXI. század közepéig, végéig. Előtte is más volt és utána is más lesz a helyzet. Ez egyébként nekünk, magyaroknak kedvező lehet.

A következő, amit érdemes megfontolni: a közép-európai kulturális mozaik jelensége. Közép-Európa kulturális képe, a kulturális régiók helyzete nagyon nagy mértékben eltér mind a nyugati (német, francia, angol, olasz, spanyol és így tovább), mind a keleti (orosz, ukrán, keleti szláv) modelltől. Közép-Európába legalább húsz-huszonöt nép él egymás mellett, sokszor egymással elvegyülten. Nem lehet a térképre pontosan felrajzolni sem a nyelvhatárokat, sem a kultúrák határait. Közép-Európa tulajdonképpen „mozaikjelenség”. Ennek a mozaiktérképnek volt figyelemreméltó történelmi műhelye az Osztrák–Magyar Monarchia, amely ugyan nagyra volt hivatva a maga kulturális és nemzeti-népi sokszínűségében, szerkezetében azonban teljesen elavultnak volt mondható. Az a félfedális szerkezet, amelyet a Monarchia az osztrák császári hatalom keretében kialakított, teljesen korszerűtlen volt; másfelől ez az elavult szerkezet nem volt képes kiállni az első világháború megpróbáltatásait. Egyébiránt ha a Monarchiát sikerült volna modernizálni, amire nagyon sokan törekedtek, talán minden másképp alakulhatott volna.

A Monarchia a maga mozaikvoltában eleve valamiféle „kis Európát” jelentett, ahol a régióknak volt elsőrendű szerepük. Maga az Osztrák Császárság is régiókból épült fel: a német tartományok, Csehország, Galícia, Szlovénia, Bukovina, Dalmácia hagyományos történelmi-kulturális régiókat jelentettek, és természetesen (miként ezt kifejtteni készülök) a magyar kultúrának is léteztek regionális változatai. Ilyen módon a Monarchia szinte előképe lehetne annak a regionális folyamatnak, amely az Európai Unióban most a szemünk láttára kezd megindulni. Szomorú csele a történelemnek, hogy azt a laboratóriumot, amely a Monarchia keretei között létrejött, és amelynek lehetett volna egy, a történelem jövődiagramjait előkészítő, elősegítő, sőt kipróbáló jelentősége, az első világháború leállította, és ezzel nemcsak a magyar államiságra mért súlyos csapást, hanem a közép-európai integráció folyamatára is.

Vajon voltak-e a magyar kultúrának hagyományos történelmi régiói? Természetesen voltak. Egyik ilyen történelmi régió a Dunántúl, a másik pedig Erdély, ennek a két régióknak volt elsőrendűen nemzeti jelentősége. Az Alföld tulajdonképpen köztudottan régióknak számított, hiszen az alföldi városok és kulturális központok többnyire Erdélyhez húztak. Debrecen kultúrája nagyon közel állt az erdélyi kultúra értékelveitől és eszménye-

ihez. Ugyanez mondható el a később Kárpátaljának nevezett terület történelmi és kulturális kötődéseiről: Munkács vagy Huszt hagyományosan az Erdélyi Fejedelemség keretei közé tartoztak. A délvidéki kulturális központok pedig részben ugyancsak erdélyi, részben dunántúli hatások alatt fejlődtek a török hatalom kiűzése után.

A két nagy kulturális tér, Dunántúl és Erdély mellett természetesen voltak a magyar kultúrának más régiói is. Elsősorban a Felvidékre és bizonyos mértékig a Délvidékre: Bácskára, Bánságra gondolok. Ezek a kulturális régiók azonban nem voltak egyértelműen és határozottan magyarok. A Dunántúl egyértelműen és határozottan magyar jellegű volt. Erdély is, annak ellenére, hogy már a XIX. századra a románság valamelyes számbeli többséget szerzett Erdély lakosai között. Ugyanakkor a Felvidék hármaskaraktert mutatott: magyar, német és szlovák karaktert. Ebben az egységben hagyományosan és hosszú időn keresztül a német karakter kapott uralkodó szerepet, minthogy olyan kulturális központok, mint Pozsony és Kassa egészen a XIX. század közepéig jórészt német jellegű városok voltak, és csak a dualista korszakban, a kiegyezés után indult meg az erőteljes magyarosodás, amely az első világháborúig Kassát magyar többségű várossá tette, Pozsonyt pedig olyan várossá, ahol három nemzetiség, három közösség élt: negyven valahány százalékkal a magyarok voltak az első helyen, harmincnyolc százalékkal a németek a második helyen, a szlovákok akkori részesedése a népességet és a kulturális erőt tekintve nem érte el a tíz százalékot. Aztán minden megváltozott: ma Pozsonyban a magyarság létszáma öt-hat százalék körül mozog, a németek meg teljesen eltűntek. Mint jól tudjuk, a Kárpát-medence etnikai és kulturális képe (térképe) a mögöttünk lévő évszázadban igen radikálisan átalakult.

A tizenkilencedik század második felében, különösen a hatvanhetes kiegyezés után erőteljes kulturális egységesülés, mi több, központosítás ment végbe a dualista Magyarországon. Szemmel láthatóan csökkent a korábbi kulturális központok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Kassa, Pozsony) szerepe, és erőteljesen, valójában egészségtelenül megerősödött Budapesté. Ezt a folyamatot az állami politika (és a kulturális költségvetés) is erőltette, és csak a huszadik század elején indult meg egy újabb decentralizáció, például (a korábbi kolozsvári után) az akkor alapított pozsonyi és debreceni tudományegyetemmel vagy néhány erősen polgárosuló város, így Nagyvárad kulturális életének kibontakozásával. Ezt az egészséges folyamatot terelte egészen más pályára a trianoni rendezés, amely a korábbi ország regionális kulturális központjainak elszakításával egyféle „kényszerdecentralizáció” kialakítója lett.

Az a folyamat, amely létrehozta a kényszerű kulturális decentralizációt, vagyis a magyarországi irodalom mellett az utódállamok magyar irodalmait, nagy veszélyekkel is járt együtt, és ha nem jött volna közbe 1989-ben a közép-európai régió felszabadulása és ezzel együtt az ott élő magyar kisebbségi közösségek új öntudatra ébredése, oda vezethetett volna, hogy a magyar irodalmon, a magyar kultúrán belül valamiféle policentrikus szerkezet jön létre, és ez úgy helyezi el egymás mellett a különféle országok magyar irodalmait, mint mondjuk a francia és a kanadai francia irodalmat, vagy a német, az osztrák és a svájci német irodalmat, azaz lényeges különbségekkel és értékrenddel. Nagy szerencse, hogy erre nem került sor, hogy közbejött a rendszerváltozás, és ezzel a magyar kulturális régiók között újabb átrendeződés következhetett be. Aminek a lényege szerint megszületett az a felismerés, hogy a nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom valójában szerves egységet képez. Még akkor is, ha az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki, a kárpátaljai irodalom a maga intézmény- és feltételrendszerében bizonyos módon eltér a magyarországi modelltől. Stratégiai feladat, hogy az egységes magyar nemzeti irodalom fogalma mellett létrejöjjön az egységes vagy majdnem egységes intézményrendszer is.

A magyar kulturális (irodalmi) régiók kialakulásának és történetének mára egy hármasság folyamatával számolhatunk. Az első már régebben túl vagyunk, a második a közvetlenül mögöttünk lévő korszakban (a XX. században) zajlott le, a harmadik, reményeink szerint, most fog bekövetkezni. Az első szakasz a magyar (és az európai) történelem természetes és hagyományos rendje szerint ment végbe, vagyis a történelmi országterületen, a nemzeti kultúrán belül, annak fejlődésével összhangban, létrejöttek a történelmi régiók, mindenképp a nyugati és a keleti országrész tradíciói szerint azonosítható dunántúli és erdélyi tájhaza. A második regionalizációt a történelem, azaz Trianon kényszerítette ki, ilyen módon alakult ki az anyaországi, az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki és később a kárpátaljai magyar kultúra, magyar irodalom. A harmadik regionalizáció az európai uniós elhelyezkedés és fejlődés következménye lehet, és ettől a fejlődéstől várható reményeink szerint az, hogy részben helyreáll nemzeti kultúránk egysége, most már nem csak a maga nyelvi és mentalitástörténelmi karaktere szerint, hanem intézményi tekintetben is, részben pedig az, hogy helyreállnak azok a hagyományos regionális szerkezetek, amelyeket a trianoni határok megbontottak és felszámoltak.

Az integrálódó Európa és európai kultúra ugyanis, valójában ma már nem az első és a második világháború után, többnyire természetellenes és erőszakos módon kijelölt államhatárok rendjéhez igazodik, hanem

ahhoz a hagyományos történelmi rendhez, amelyet gazdasági, kulturális, és mondjuk így, „lelki” tényezők hoztak létre, és tartottak fenn hosszú évszázadokon keresztül. Az egységesülő Európa igazgatási és terület-szervezési rendszere a korábbi, szinte kizárólagos módon érvényesülő állami szerkezetek mellett, igazából ezek fölött és ezek alatt egy-egy újabb rendszert alkot. Az államok rendje fölött érvényesül maga az Unió, a saját igazgatási intézményeivel (az Európai Parlamenttel és az uniós kormány feladatait ellátó Európai Bizottsággal), alattuk pedig az a regionális rendszer, amely gazdasági, kulturális és történelmi tényezők szerint köt össze máskülönbén két vagy három államhoz tartozó területeket, közigazgatási egységeket. Nagyon sok példát lehetne erre mondani: a francia (egykor német) Elzász és a német Baden-Württemberg, az itáliai Dél-Tirol és az ausztriai Tirol ma már jól működő regionális egységeket alkotnak, másrészt az állami kereteken belül is létrejöttek regionális önkormányzatok, így Németországban (a Landok), Nagy-Britanniában (Anglia, Skócia, Wales, Észak-Írország), Olaszországban (Szicília, Szardínia), Spanyolországban (Katalánia, Andalúzia, Galícia) és így tovább.

Kétségtelen, hogy ez a háromszintű szerkezet, amelynek körvonalai és intézményi rendje máris látszanak, azzal jár együtt, hogy csökkenteni lehet és kell a központi kormányzás mindenhatóságát, mi több, a hagyományosan értelmezett állami szuverenitást. A korábban, legalábbis jogi értelemben, korlátlan szuverenitás egy része az európai uniós, egy másik része pedig a regionális intézmények hatáskörébe kerül. Nyugat- és Dél-Európában mindez nem jelent különösebb újdonságot, minthogy a folyamat már régebben megindult, az unióhoz nemrég csatlakozott és még csatlakozásra váró országok esetében viszont igen sok akadállyal (és akadékoskodással) kell megküzdeni. A nemzetállami szuverenitás kizárólagosságának eszméje és hagyománya jelenleg mind Romániában, mind Szlovákiában a szinte érinthetetlen történelmi dogmák közé tartozik. Ezt a dogmát, hasonlóan a szemünk láttára megdőlni kezdő más kelet- és közép-európai dogmákhoz, mindazonáltal meg fogja kérdőjelezni és el fogja sodorni a történelem. Legalábbis az európai uniós fejlődés törvényszerűsége, a józan ész és a mi reményeink szerint. A közép-európai geopolitikai dogmák stratégiai értelmű megkérdőjelezése és megingása, a tapasztalatok szerint, máris bizonyos zavart okoz a román és a szlovák nacionalizmus berkeiben, ez a zavar, miként ez most éppen Szlovákiában tapasztalható, a nacionalista reflexek felerősödésében jelentkezik. Ezeket a fejleményeket semmiképpen sem szabad se lebecsülni, se túlbecsülni.

A közép-kelet-európai térségen belül máris láthatóak a regionális átrendeződés és a kialakuló új regionális szerkezetek körvonalai, erről

tanúskodnak a Kárpát-medencében létrejött úgynevezett „eurorégiók”, így a dél-nyugat-dunántúli, stájerországi és szlovéniai, a Tisza–Maros-vidéki (mondjuk így, Szeged– Szabadka–Temesvár-térségi) vagy az északkelet-magyarországi, kelet-szlovákiai, kárpátaljai és észak-partiumi (Miskolc, Kassa, Ungvár, Szatmárnémeti négyszögében) vagy éppen a Duna két partján (Esztergom, Komárom, Dunaszerdahely térségében) szerveződő gazdasági és kulturális régió. Ez az eurorégiós fejlődés egyrészt újra fel tudja építeni a trianoni határok által megosztott és tönkretett hagyományos térségi szerkezetet, másrészt, és ez történetesen számunkra, nyolc országban élő magyarok számára kaphat döntő jelentőséget, helyre tudja állítani a trianoni határok által megosztott magyar nemzetnek legalábbis a gazdasági, kulturális és „lelki” egységét. Az a regionalizációs fejlődés és távlat, amelyet az Európai Unió most számunkra megnyit és megjelöl, közel egy évszázad fájdalmas veszteségeire és megosztottságára kínál némi orvosságot. Vagyis a korábbi és többnyire bátortalan és ezzel eleve kudarcra ítélt taktikai kísérletekhez képest valódi stratégiai választ kínál éppen arra a fájdalmas tapasztalatra és megoldandó kérdésre, amely olyan sok gyötrelmet okozott a Kárpát-medencében élő megosztott magyarságnak a mögöttünk lévő közel egy évszázadban. A magyar nemzet fájdalmas széttagoaltságára és a nemzetegyesítés történelmi feladatára gondolok.

Ennek a nagyszabású nemzeti stratégiának a képviselője és megvalósítása érdekében persze a magyar politikának, a közvéleményformálóknak, a gazdasági hatalmasságoknak és nem utolsósorban az alkotó értelmiségnek nagyobb stratégiaalkotó erővel, céltudatossággal és munkával kellene válaszolnia a történelem újabb kihívásaira. Szomorúan kell megállapítanom, hogy jelenleg éppen ebben a következetes, céltudatos és józan stratégiában szenvedünk hiányt, és ami leginkább hiányzik, az a minden politikai oldal számára egyként vállalható, egyeztetett és közös nemzetstratégia.

